

DOI: <https://doi.org/10.22067/JLS.2024.84864.1516>

An Unknown Meaning of āyāz in the *Shahnameh*

Received: October 14, 2023/ Accepted: February 3, 2024

Mohammad Afshinvafaie¹Pejman Firoozbakhsh²

Abstract

The lexical difficulties in the *Shahnameh* extend beyond obsolete words. There are also words that, despite their apparent clarity, have unidentified semantic changes leading to misunderstandings among the editors and commentators, as well as Persian lexicographers. In this article, the authors focus on one of these words in the story of Rostam and Sohrab. They begin by reviewing different readings and interpretations of a verse containing the word in question in the most distinguished editions and commentaries of the text. By examining the various meanings of the verb *gaštan* (with prepositions *ba*, *bā* and *sōy-i*), and the word *āward* in the *Shahnameh*, as a key to understanding the verse, they recognize a neglected meaning of the word *āyāz*, that is “intention, purpose,” and support their argument by identifying two other instances in the same text. The authors argue that this *āyāz* is nothing more than a semantic transformation of the well-known *āyāz*, and is unrelated to the word *āwāz*, which seemingly was a rare variety of *āyāz*, and also appears several times in the *Shahnameh* in the compound preposition *bar āwāz-i*, meaning “in pursuit of, after”. The semantic change of *āyāz* took place through the following way: “to begin (to do)” → “to embark upon (to do)” → “to intend to”. This unknown meaning of *āyāz* has not been recorded in any of the modern Persian dictionaries.

Keywords: Textual Criticism, Ferdowsi's *Shahnameh*, Story of Rostam and Sohrab, Persian Lexicography, Semantic Changes.

1. Associate Professor in Persian Language and Literature, Tehran University, Tehran, Iran.

(Corresponding author) E-mail: m.afshinvafaie@ut.ac.ir

2. Researcher, Iranian Studies, University of Hamburg, Hamburg, Germany.

E-mail: pejman.firoozbakhsh@gmail.com

Extended Abstract

1. Introduction

The lexical complexities of *Shahnameh* are not confined to unique and forgotten words. One can see many seemingly clear words in the precious work that mislead its correctors and commentators and Persian lexicographers. This study focused on one of the words that belong to the story of Rostam and Sohrab. The true meaning of this word has so far been opaque.

2. Method

The first method of researchers was examining meticulously and thoroughly the text of *Shahnameh* and to perceive how some words and expressions have been in the mind and language of Ferdowsi. Then, some of the details and semantic changes were explored in other texts and they were reported. Exploring other significant manuscripts of *Shahnameh* and relying on some rules of critical correction of texts, the researchers tried to show the correctness of their opinion.

3. Results

The verse that we mentioned before and embraces the word that this study focuses on, appears after Sohrab faces with Rostam for the first time. Sohrab returned to Turan camp and Hooman explained to him that Rostam attacked us this morning, while you had been ordered that the army should not react. He added:

همه کار ما سخت ناساز بود به آورد گشتن کی آغاز بود؟

This form has been appeared in the manuscripts of Beirut (about 700 AH), *Safineh Tabriz* (721 AH), London (841 AH), and Istanbul (783 AH). Though it has appeared in Khaleghi Motagh's last corrected version, but the meaning of the verse was not clear to the researchers.

At first, a short description of this form and the meaning of this verse in the most well-known corrected manuscripts as well as the description of the stories were presented. Then, the researchers accepted the above-mentioned recording as correct form and a basis for understanding the whole verse. To us, the phrase "به آورد گشتن" can be read in two ways: as a verb phrase, meaning "turning to war → fighting" and as a syntactic structure and a combination that can not be found in any dictionary, meaning "to maneuver in the battleground". From among the two possibilities, the authors preferred the first one after examining its different meanings of the verb گشتن

(with other words like به سوی، به، با). So, we translate literally the second line as “when the fight started?”

But understanding the meaning of the verse depends on understanding the different forgotten meaning “آغاز” (beginning). By exploring all parts of *Shahnameh*, we found that the word has been used in two cases, meaning “tending to”. When talking about war, it is something like "planing". The first case is in the story of Kamous Koshani:

ببینیم تا چیست آغازشان برهنه شود بی گمان رازشان

and the second one in the story of Khaghan, Hital and Noushin-Ravan:

بیاید بگوید همه راز من ز فرجام پیوند و آغاز من

So, a tiny correction in the last verse was done due to this unknown meaning.

The authors of this article then started to see whether the word آغاز here is etymologically derived from the famous meaning of آغاز or not. The necessity of such examination lies in the fact that the word آغاز (beginning) has had the form آواز and this word in the *Shahnameh* has been used many times to mean seeking or trying to do something. All these may show that آغاز in the sense “tending or deciding to” may be another form of آواز. So, a part of this article was dedicated to rejecting the relationship between آغاز and آواز, saying that the word آغاز that we talk about is nothing but the famous آغاز, meaning that آغازیدن has changes from “to begin” to “embarking upon to do something” and then it became deciding to.

The expression بر آواز has been recognized by Khaleghi Motlagh in *Shahnameh*, saying that the expression means seeking for, being after and due to. By having the whole correction of *Shahnameh* by Khaleghi Motlagh, we have more evidence of this additional letter in the combinations, which makes its meaning more exact. Referring to the set of evidences of the usages, the authors say that the core meaning of بر آواز is “seeking/being after” and its trajectory of changes is "go for the song of" → "to go after something" → "deciding to do something".

The final part of this article deals with another آغاز which is derivatively different from the famous “آغاز” and is not a word of *Shahnameh* at all. Here, the authors have provided an authentic evidence of the usage of آغاز instead of آغار (a present participle form of آغاریدن, meaning making wet or soaking) in the encyclopedia of Hakim Meisari. They have said that the beginning of آغاز instead of آغار is not because of phonetic changes, but is due to the past form of آغاریدن and آغازیدن that is آغشت. The

Sogdian and Kharazmi forms as well as the Persian form of آغازستن (in Molana's language) indicates the presence of آغازیدن (آغازیدن) in some Persian dialects of those regions. The similarity of the past participle of the two verbs has made the speakers to use the present participle of one instead of the other.

4. Conclusion

One of the meanings of آغاز in *Shahnameh*, which has so far been ignored by some editors and commentators of this book, is "deciding and intending to". The word آغاز in this sense has three use evidences in *Shahnameh* and we should know it a result of the semantic transformation of the verb "آغازیدن" through: "to begin (to do)" → "to embark upon (to do)" → "to intend to". This unknown meaning of آغاز has not been recorded in any of the Persian dictionaries, including the Comprehensive Persian Encyclopedia culture.

Keywords: Text Correction, Ferdowsi's *Shahnameh*, Story of Rostam And Sohrab, Lexicography, Semantic Changes

DOI: <https://doi.org/10.22067/JLS.2024.84864.1516>

یک معنای ناشناخته «آغاز» در شاهنامه

تاریخ دریافت: ۲۲ مهر ۱۴۰۲ / تاریخ پذیرش: ۱۴ بهمن ۱۴۰۲

محمد افشین‌وفایی^۱

پژمان فیروزبخش^۲

چکیده

دشواری‌های واژگانی شاهنامه محدود به کلمات شاذ و مهجور نیست. در این منظومه هزارساله هنوز به کلماتی برمی‌خوریم که با وجود ظاهر روشن، معنای آشنای غلط‌اندازشان مصححان و شارحان شاهنامه و فرهنگ‌نویسان فارسی را به گمراهی افکنده است. نویسندگان مقاله حاضر یکی از این دست کلمات در داستان رستم و سهراب را که معنای درستش بر دیگران پوشیده مانده است موضوع تحقیق خود قرار داده‌اند. ایشان در ابتدا شرحی مجمل از ضبط و معنای آن بیت در شناخته‌ترین تصحیحات و شروح داستان مذکور آورده‌اند و سپس کلید فهم بیت را که همانا شناخت معنای مهجور و متفاوتی از کلمه آغاز است به دست داده‌اند و در تأیید سخن خود دو شاهد استعمال دیگر از آن نیز در شاهنامه بازشناخته‌اند. نویسندگان پس از مذاقه در معانی مختلف فعل گشتن (با حروف اضافه با، به، سوی) و کلمه آورد در شاهنامه، نشان داده‌اند که آغاز در آنجا سه بار به معنی «قصد و آهنگ» به کار رفته است. ایشان همچنین استدلال کرده‌اند که این آغاز چیزی نیست جز تحوّل معنایی آغاز معروف و با کلمه آواز که ظاهراً صورت دیگری هم به شکل آغاز داشته و در شاهنامه در ترکیب بر آواز (به معنی «در پی، به دنبال؛ در صدر») چندین بار آمده است بی‌ارتباط است.

کلیدواژه‌ها: تصحیح متن، شاهنامه فردوسی، داستان رستم و سهراب، فرهنگ‌نویسی، تحولات معنایی.

↑ با اسکن تصویر، می‌توانید این مقاله را در تارنمای مجله مشاهده نمایید.

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) m.afshinvafaie@ut.ac.ir

۲. پژوهشگر پسادکتری دانشگاه هامبورگ، هامبورگ، آلمان. pejman.firoozbakhsh@gmail.com

۱. طرح اشکال

در نخستین رویارویی رستم و سهراب، پس از اینکه پدر هویش را از فرزند پنهان می‌کند، دو پهلوان در یکدیگر می‌آویزند و به گوناگون سلاح نبرد می‌آزمایند؛ تا بدان جا که عاقبت هر دو به ستوه آمده، از هم روی برمی‌گردانند و هر یک به سپاه دیگری می‌زند. اما رستم، بیمناک از اینکه مبادا از این پرهیز ترک نخواستگردد، به کاوس برسد، زود به لشکرگاه بازمی‌گردد و سهراب را که گرم کشتار ایرانیان است بعد از بگو مگویی کوتاه به ادامه نبرد در صبح فردا وامی‌دارد. سپس سهراب سوی لشکر توران باز می‌رود و

به هومان چنین گفت کامروز هور	برآمد، جهان گشت پر جنگ و شور،
شما را چه کرد آن سوار دلیر	که پال یلان داشت و آهنگ شیر؟
بدو گفت هومان که فرمان شاه ^۱	چنان بُد کز ایدر نجنبند سپاه
همه کار ما سخت ناساز بود	به آورد گشتن کی آغاز بود (؟)
بیامد یکی مرد پرخاشجوی	بدین لشکر گشن بنهاد روی
تو گفتم ز مستی کنون خاسته‌ست	وگر رزم با یک تن آراسته‌ست
چنین گفت سهراب کو زین سپاه	نکرد از دلیران کسی را تباه
از ایرانیان من بسی کشته‌ام	زمین را به خون چون گل آغشته‌ام

(فردوسی، ۱۴۰۱: ۱۴۴-۱۴۵، ابیات ۷۲۳-۷۳۰)

ملاحظه می‌شود که معنای مصراع دوم بیت چهارم (بیت ۷۲۶ در داستان) خالی از پیچیدگی نیست. ژول مُل در تصحیح خویش ضبط ساده‌شده به آوردگاه [کذا] رفتن آغاز بود را اختیار کرده است (Firdousi, 1842: 152).^۲ در تصحیحی از شاهنامه که این قسمتش زیر نظر یوگنی ادواردویچ برتلس صورت گرفته و به چاپ مسکو نامبردار است مصراع بدین صورت آمده است: به آورد گشتن چه آغاز بود (فردوسی، ۱۹۶۲، ۲: ۲۲۷، ب ۷۵۳). مجتبی مینوی هم در متن مصححی که از این داستان منتشر کرده است همین ضبط را اختیار نموده و جمله را سؤالی خوانده، ولی توضیحی بر آن نیفزوده است (فردوسی، ۱۳۵۲: ۶۹، ب ۷۴۴). جعفر شعار و حسن انوری در شرح این ضبط نوشته‌اند: «ظاهراً یعنی چرا آغاز کردید به اینکه به نبرد پردازید؟» (فردوسی، ۱۳۷۵: ۱۷۳) و این البته با

۱. مراد از شاه سهراب است.

۲. مُل (1842: 153) ضبط مختار خویش را چنین معنا کرده است: Et ne faisons que d'arriver sur le champ de bataille.

سیاق کلام ناهماهنگ است، زیرا لشکر توران آغازکننده نبرد نبود و هومان نیز صریحاً به سهراب می‌گوید که فرمان تو چنین بود که لشکر از اینجا که هست نجنبد. جلال خالقی مطلق در تصحیح نخست خود از شاهنامه ضبط منفرد دست‌نویست فلورانس (مورّخ ۶۱۴ ق)، یعنی هم‌آورد کشتن به آغاز بود را به متن برده است (فردوسی، ۱۳۸۶، ۲: ۱۷۵، ب ۷۱۸) و چند سال بعد در یادداشت‌های شاهنامه توضیح داده که «گویا در متن گشتگی راه یافته است. در نیمه نخستین این مصراع، یا هم‌آورد کشتن درست است که تنها در ف آمده است و یا به آورد کشتن یعنی در آوردگاه نبرد کردن» (بیت ۷۰۹) که در بیشتر دستنویس‌ها آمده و محتمل‌تر می‌نماید. گشتگی یا عدم آگاهی نگارنده مربوط به نیمه دوم این مصراع است که گویا می‌خواهد بگوید: (شاه دستور داده بود که سپاه از جای خود نجنبد. از این رو کار سپاه نابسامان بود، چون) از آغاز اجازه نبرد کردن نداشت» (خالقی مطلق، ۱۳۸۹، یکم: ۵۳۹. قس: فردوسی، ۱۴۰۱: ۳۴۸). علی‌رواقی (۱۳۹۰، ۲: ۱۹۱۳) در فرهنگ شاهنامه فعل گشتن را در این بیت به معنی «جولان دادن در میدان جنگ»^۱ و آغاز را هم به معنی معروفش گرفته است (همان، ۱: ۵۷). بالأخره خالقی مطلق در تصحیح دومی که از شاهنامه کرده، و همچنین در چاپ مستقل داستان رستم و سهراب، به پیروی از دست‌نویس‌های سن‌ژوزف (یا بیروت، کتابت حدود ۷۰۰ ق)، سفینه تبریز (مورّخ ۷۲۱ ق)، لندن ۲ (مورّخ ۸۴۱ ق) و استانبول ۲ (مورّخ ۷۸۳ ق)^۲ مصراع مورد بحث را به همان صورتی که در بالا نقل کردیم و به عقیده ما سخن شاعر نیز همان بوده اصلاح نموده است؛ اما کماکان به سبب تعقیدی که در معنای بیت دیده در پایان آن علامت سؤال نهاده است.

۲. به آورد کشتن

قدم اول در فهم درست این مصراع دریافتن معنای دقیق به آورد کشتن است. اگرچه کشتن به‌تنهایی بارها به معنی

۱. رواقی با آنکه یکی از معانی گشتن را «روی آوردن و متمایل شدن» ثبت کرده، چون در معنای بیت مورد نظر مردّد مانده است، تفکیک معنایی دیگری نیز با همین یک شاهد ساخته و دو معنی را که با هم جمع نمی‌آید و یکی اصلاً تکرار تفکیک معنایی قبل است کنار هم دیگر گذاشته است: «روی آوردن || جولان دادن در میدان جنگ» (همانجا). یکی دیگر از تفکیک‌های معنایی مدخل گشتن در این فرهنگ «هم نبرد شدن؛ با هم جنگیدن» است که باز با آنچه ذکرش رفت تداخل دارد.
۲. برای آگاهی از وضع همه نسخه‌بدل‌ها بنگرید به: فردوسی، ۱۳۸۶، ۲: ۱۷۵، پانویس ۱۲.

«جولان دادن ← جنگیدن» در شاهنامه به کار رفته،^۱ ابیاتی هم حاکی از آن است که فردوسی گشتن با/ به/ سوی چیزی یا کاری را در معنی «به چیزی روی آوردن یا به کاری دست بردن» استعمال کرده است:

سپر برگرفتند ژوپین و روان بگشتند با خست‌های گران
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۱: ۲۵۴، ب ۱۲۹۷؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۱۴۶، ب ۱۳۰۳)

چو تیر اسپری شد سوی نیزه گشت چو دریای خون شد همه خاک و دشت
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۳: ۹۵، ب ۱۱۳۵؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۵۱۲، ب ۱۱۳۵)

سوی چاره گشتم ز بیچارگی ندادم بدو سر به یکبارگی^۲
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۵: ۱۷، ب ۱۴۴۰؛ همو، ۱۳۹۶، دوم: ۱۹۲، ب ۱۴۳۸)

۱. مثلاً در:

شب تیره تا شد بلند آفتاب همی گشت با نوذر افراسیاب
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۱: ۳۰۶، ب ۳۱۹؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۱۷۱، ب ۳۲۰)
به آوردگه جای گشتن نبود سپه راره برگذشتن نبود
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۲: ۱۱۴، ب ۱۴۲؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۲۵۸، ب ۱۴۹)

همچنین بنگرید به: فردوسی، ۱۳۸۶، ۲: ۱۷۴، ب ۷۰۹ (همو، ۱۴۰۱: ۱۴۴، ب ۷۱۸)؛ همو، ۱۳۸۶، ۳: ۱۲۰، ب ۲۴۹ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۵۲۷، ب ۲۵۱)؛ همو، ۱۳۸۶، ۳: ۲۷۴، ب ۲۷۳۵ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۶۲۴، ب ۲۷۳۷)؛ همو، ۱۳۸۶، ۴: ۳۳، ب ۵۰۳ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۱۰، ب ۵۰۳)؛ همو، ۱۳۸۶، ۴: ۷۵، ب ۱۱۷۶ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۳۷، ب ۱۱۷۳)؛ همو، ۱۳۸۶، ۴: ۱۲۱، ب ۱۹۰۰ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۶۵، ب ۱۸۹۴)؛ همو، ۱۳۸۶، ۴: ۱۲۲، ب ۱۹۱۲ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۶۶، ب ۱۹۰۶)؛ همو، ۱۳۸۶، ۴: ۱۹۹، ب ۴۵۱ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۸۰۸، ب ۴۵۱)؛ همو، ۱۳۸۶، ۵: ۳۷۹، ب ۱۰۴۷ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۱۷۶، ب ۱۰۴۴)؛ همو، ۱۳۸۶، ۶: ۴۵، ب ۵۹۳ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۲۸۸، ب ۵۹۱)؛ همو، ۱۳۸۶، ۶: ۴۶، ب ۵۹۷ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۲۸۸، ب ۵۹۵).

۲. در منظومه ورقه و گلشاه نیز گشتن در همین معنی به چشم می‌خورد:

برین حال دو دشمن کینه‌خواه به کشتی بگشتند یک چنلگاه
(عیوقی، ۱۳۴۳: ۴۳)

بعضی موارد استعمال این فعل در شاهنامه، خصوصاً در کلام دقیقی، دوپهلوی است و با اطمینان خاطر نمی‌توان گفت که به معنای «جنگیدن» به کار رفته است یا «دست بردن؛ روی آوردن». مثلاً در:

به نیزه بگشتند و بشکست پست کمان‌ها گرفتند هر دو به دست
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۱۲۶، ب ۱۹۶۱؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۶۸، ب ۱۹۵۵)

(ادامهٔ پاورقی در صفحهٔ بعد ←)

حال در بیت مورد بحث یا باید به آورد گشتن بخوانیم که عبارت فعلی است به معنی «به جنگ روی آوردن، جنگیدن»، یا باید آورد را «آوردگاه» بدانیم^۱ و در این صورت با یک ترکیب نحوی مواجهیم؛ یعنی «در آوردگاه جولان دادن ← جنگیدن». چون فردوسی عبارت فعلی به جنگ گشتن را چند بار در معنی «به جنگ روی آوردن، جنگیدن» به کار گرفته،^۲ به عقیده ما قرائت نخست مرجح است. پس تا اینجا معلوم می‌شود که معنای تحت‌اللفظی مصراع به آورد گشتن کی آغاز بود (با استفهام انکاری) چنین است: کی جنگ کردن آغاز بود؟ خالق مطلق چون منظور شاعر را درست فهمیده، بیت را درست تصحیح کرده، ولی به معنای آغاز راه نبرده است. آغاز در اینجا یعنی «قصد و آهنگ» و در صحبت از جنگ چیزی است مانند «نقشه و برنامه» که شواهد دیگر در خود شاهنامه بر درستی آن صحه می‌گذارد.

به نیزه بگشتند هر دو چو باد بزد ترک رانیزه‌ی شاهراد

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۵: ۱۲۳، ب ۵۰۳؛ همو، ۱۳۹۶، دوم: ۵۹، ب ۵۰۳)

همچنین بنگرید به: فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۲۱۱، ب ۶۳۰ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۸۱۵، ب ۶۳۱)؛ همو، ۱۳۸۶، ۵: ۱۲۴، ب ۵۱۶ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۵۹، ب ۵۱۶)؛ همو، ۱۳۸۶، ۵: ۱۴۲، ب ۷۲۳ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۶۷، ب ۷۲۳).
۱. چنانکه مثلاً در این ابیات آمده:

بدآورد با من ببایدت گشت سوی رود خواهی و گر کوه و دشت

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۳۲، ب ۴۷۷؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۰۹، ب ۴۷۷)

وگر شیده از شاه خواهد نبرد بدآورد گستاخ با وی مگرد

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۲۰۳، ب ۵۰۹؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۸۱۱، ب ۵۱۰)

گشتن در ابیات بالا نیز معنای «جنگیدن» دارد (قس: فردوسی، ۱۳۸۶، ۳: ۲۲۸، ب ۲۰۱۹ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۵۹۶، ب ۲۰۱۹)؛ همو، ۱۳۸۶، ۴: ۲۰۷، ب ۵۶۵ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۸۱۳، ب ۵۶۶)). برای این معنی آورد که از فرهنگ جامع زبان فارسی فوت شده، همچنین بنگرید به: رواقی، ۱۳۹۰، ۱: ۸۱؛ خالقی مطلق، ۱۳۹۶: ۲۵.

۲. در این ابیات:

ز کشته نبد جای گشتن به جنگ ز برف وز افکنده شد جای تنگ

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۳: ۱۲۸، ب ۳۶۴؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۵۳۱، ب ۳۶۴)

بگشتند از اندازه بیرون به جنگ ز بس کوفتن گشت پیکار تنگ

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۱۲۵، ب ۱۹۴۲؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۶۷، ب ۱۹۳۶)

بگردم بدآورد با وی به جنگ به هنگام جنیش نسازم درنگ

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۲۰۳، ب ۵۰۲؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۸۱۰، ب ۵۰۳)

۳. آغاز، در معنی قصد و آهنگ

این معنی در شاهنامه دو گواه دیگر نیز دارد. یکی در داستان کاموس کشانی آنجا که ایرانیان به سپهداری طوس، پس از شکست از ترکان، به کوه هماون می‌گریزند و به محاصره لشکر پیران درمی‌آیند و در تنگی آب و آذوقه می‌افتند و سپاه خاقان چین نیز به همراه دلاوری از ماوراءالنهر، کاموس نام، همان وقت به یاری ترکان می‌رسد. پیران جهت بزرگ داشتن خاقان و ملاقات کاموس نزد ایشان می‌رود و یک روز مهمان خاقان می‌شود. از آن طرف، چون روز به نیمه می‌رسد و حرکتی از ترکان سر نمی‌زند، طوس و گودرز مضطرب می‌شوند که

که امروز ترکان چرا خامش‌اند؟	به رای اندرند از ز می بیهش‌اند؟ ...
اگرشان به پیکار یار آمده‌ست	چنان دان که بدر روزگار آمده‌ست
تو ایران سپه را همه کشته گیر	وگر زنده از جنگ برگشته گیر
مگر رستم آید به یاری سپاه	وگر نه بد آمد به ما بر ز شاه ...
بدو گفت گیوای سپهدار شاه	چه بودت که اندیشه کردی تباه؟
از اندیشه ما سخن دیگرست	تورا کردگار جهان یاورست ...
به یک روز کز ما نجستند جنگ	مکن دل از اندیشه بر خیره تنگ ...
یکی کنده سازیم پیش سپاه	چنان چون بود رسم و آیین و راه
همه تیغ‌ها جنگ را برکشیم	به سه روز دیگر کشند ار کشیم
بینیم تا چیست آغازشان	برهنه شود بی‌گمان رازشان

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۳: ۱۵۶-۱۵۷، ابیات ۸۱۳-۸۳۲؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۵۴۹، ابیات ۸۱۳-۸۳۲)

روشن است که گیو می‌گوید ما مطابق آیین نبرد خندقی پیش روی سپاه می‌کنیم و مهتای جنگ می‌شویم [و بالاخره تا] سه روز دیگر یا کشته می‌شویم یا می‌کشیم؛ [فعلاً] صبر می‌کنیم تا بینیم آغازشان چیست (یعنی چه قصد و نقشه‌ای دارند).

کلمه آغاز در این معنی بار دیگر در داستان «خاقان و هیتال و نوشین‌روان» آمده است. خسرو و نوشروان لشکر به گرگان آورده تا جاه و جلال و قدرتش را به خاقان چین و هیتالیان بنماید. خاقان که می‌بیند با خسرو بسنده نیست، در صدد برمی‌آید تا برای سازش یکی از دختران خود را به پیوند خسرو درآورد. شاه ایران پس از خواندن نامه خاقان و مشورت با بزرگان، با فرستندگان خاقان شرط می‌کند که کس به شبستان خاقان خواهد فرستاد تا گرمی‌ترین دختر وی را برگزیند. سپس نامه‌ای در پاسخ خاقان می‌نویسد بدین مضمون:

رسید این فرستاده بافرین	ابا چرب‌گفتار خاقان چین
شنیدم ز پیوستگی هرچه گفت	ز پاکان که او دارد اندر نهفت
مرا شاد شد دل ز پیوند تو	به‌ویژه ز پوشیده‌فرزند تو
فرستادم اینک یکی هوشمند	که دارد خرد جان او را به بند
بیاید بگوید همه راز من	ز فرجام پیوند و آغاز من
همیشه تو را جان پر از شرم باد	دلت شاد و پشتت به ما گرم باد

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۷: ۲۶۴-۲۶۵، ابیات ۲۱۴۳-۲۱۴۸؛ همو، ۱۳۹۶، دوم: ۷۰۶، ابیات ۲۱۴۳-۲۱۴۸)

نگارندگان در بیت یکی به آخر دست به مختصر اصلاحی زده‌اند. توضیح آنکه در تصحیح جلال خالقی مطلق و ابوالفضل خطیبی ضبط مصراع دوم بیت چنین است: ^۱ ز فرجام و پیوند و آغاز من ^۲ و مصححان شرحی در یادداشت‌های شاهنامه برای آن نیاورده‌اند. لیکن پیداست که در اینجا سخن گفتن از آگاهانیدن خاقان از آغاز و انجام حال انوشروان بی‌وجه است و در واقع شاه به خاقان چین می‌گوید: فرستاده من می‌آید و تو را از ما فی الضمیر من و عاقبت این وصلت و قصد و آهنگی که دارم آگاه می‌سازد.

بیرون از شاهنامه به شاهدهی از استعمال کلمه آغاز در این معنی برنخوردیم. اما در لغت‌نامه برهان قاطع (تألیف ۱۰۶۲ ق) ذیل ماده آغاز از این معنی یاد شده است: «آغاز: ... به معنی قصد و اراده هم آمده است و امر به این معنی هم هست، یعنی قصد کن و اراده نمای» (محمدحسین بن خلف تبریزی، ۱۳۴۲، ۱: ۴۷). اگر صاحب برهان این معنی را، چنانکه علی‌اکبر دهخدا حدس زده، از فرهنگ جهانگیری (تألیف ۱۰۱۷، تحریر دوم ۱۰۳۲ ق) گرفته باشد (بنگرید به: جمال‌الدین حسین انجوشیرازی، ۱۳۵۱، ۱: ۱۳۵-۱۳۶) نوشته‌اش اعتباری ندارد؛ زیرا در فرهنگ اخیر معنای «قصد و اراده» حاصل غلط خواندن بیتی از سنایی است (دهخدا، ۱۳۲۵، ۱: ۱۲۷، ذیل مدخل آغاز). ولی اگر تعریفی که در برهان قاطع آمده احیاناً منشائی جز این داشته باشد، باید به چشم شاهدهی مستقل و نسبتاً معتبر در آن نگریم؛ و این شق اخیر البتّه قدری بعید است.^۳

۱. همچنین در پیرایش دوم خالقی مطلق.

۲. ضبط نسخ خطی بدین قرار است: ژ، س، لن، س، ۲، پ: فرجام پیوند؛ ل، ق، ک، ق، ۲، لی، و، آ، ب: فرجام و پیوند؛ لن: پیوند فرجام. ل، ۲، ل بیت را ندارند.

۳. نگارندگان تا حد امکان فرهنگ‌های فارسی تا قرن دهم هجری را دیدند و چنین معنایی جایی نیافتند. ضمناً این معنی آغاز از فرهنگ‌های جدید فارسی از جمله فرهنگ جامع زبان فارسی نیز جا افتاده است.

حال باید دید آیا آغاز در این معنی اشتقاقاً از آغاز معروف جداست یا خیر. توجه سرراست این است که معنای «قصد، آهنگ، عزم، اراده» را برای آغاز معنای ثانویه بگیریم. یعنی آغازیدن از معنی «شروع کردن (به کاری)» به «دریستان، مبادرت کردن (به کاری)» میل کرده و از آنجا به معنی «آهنگ کردن» رسیده است. از همین روست که مثلاً در قرآن‌های مترجم در برابر طفق عربی صورتهایی نظیر ا(ب)ستان، اندرا(ب)ستان، درا(ب)ستان، ساختن، آغاز کردن و آهنگ کردن می‌بینیم (باحقی، ۱۳۷۷، ۳: ۹۶۵). با وصف این، وجود یک ترکیب نسبتاً شاذ در شاهنامه ممکن است پژوهنده را بدین خیال بیندازد که شاید مسئله این قدرها هم سرراست نباشد؛ بدین توضیح: ترکیب بر آواز را اول بار جلال خالقی مطلق (۱۳۷۷) در شاهنامه بازشناخت و معنای «از پی؛ به خاطر؛ به بهانه» را برای آن به دست داد. نزدیکی معنایی آواز در این ترکیب با آغاز در معنی مورد بحث ما خیلی زود جلب نظر می‌کند و مسئله وقتی پیچیده‌تر می‌شود که به یاد آوریم آواز گویا یک گونه آغاز هم داشته است (صادقی، ۱۳۹۲، ۱: ۵۹۶).^۱ اکنون که تصحیح خالقی مطلق از شاهنامه کامل شده است می‌توان شواهد بیشتری از حرف اضافه مرکب بر آواز یافت و در معنی آن نیز تدقیقی به عمل آورد. به عقیده نگارندگان هسته معنایی اصلی این ترکیب در شاهنامه «در پی، از پس، به دنبال» است:

همی گفت با هر کسی راز خویش جهان کرد یکسر بر آواز خویش^۲

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۱: ۲۲، ب ۲۴؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۱۲، ب ۲۷)

فرستادگان را سگان کرد نام سمن را پر از خون بر آواز کام^۳

(فردوسی، ۱۳۹۶، یکم: ۲۴۱، ب ۱۷۵؛ نیز نک: خالقی مطلق، ۱۳۷۷: ۲۹۸)

ز هاماوران زان پس اندیشه کرد که آشوب خیزد بر آواز درد^۴

(فردوسی، ۱۳۹۶، یکم: ۳۱۷، ب ۳۶۹؛ نیز نک: خالقی مطلق، ۱۳۷۷: ۲۹۸-۲۹۹)

۱. دست‌کم تعدادی از شواهد که زیر این مدخل آورده شده درست نیست و دل خواننده از این معنی کاملاً قرص نمی‌شود.

۲. در هر دو پیرایش پر آواز ثبت شده است. می‌گوید: تمام مردم جهان را به دنبال خویش کرد؛ با خودش همراه ساخت.

۳. می‌گوید: «فرستادگان را سگ نامید و بر رخسار همچون سمن خود از پی کام (یعنی به خاطر آرزو و میل دل به کی کاوس) خون بارید»

(خالقی مطلق، ۱۳۷۷: ۲۹۸).

۴. یعنی: از پی درد آشوب بر خواهد خاست.

ز سر بر همی کند رودابه موی بر آواز ایشان همی خست روی^۱

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۵: ۳۹۴، ب ۱۲۱۰؛ همو، ۱۳۹۶، دوم: ۱۸۳، ب ۱۲۰۷)

بشد شاه تا خان گوهر فروش چو آواز چنگ اندر آمد به گوش،
همی تاخت گلگون بر آواز چنگ سوی خان بازارگان بی‌درنگ

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۶: ۴۸۹، ب ۹۵۲-۹۵۳؛ همو، ۱۳۹۶، دوم: ۵۲۰، ب ۹۴۶-۹۴۷)

شاهد آخر گویی نماینده مسیر تحوّل معنایی است: از «بر آواز چیزی رفتن» به «در عقب چیزی رفتن». از این معنی اخیر همچنین می‌توان به معنای «مترصد کاری بودن» رسید که در بیت زیر از شاهنامه مشهود است (در پی ← در صد):

کدیور یکایک سپاهی شدند دلیران بر آواز شاهی شدند^۲

(فردوسی، ۱۳۹۶، یکم: ۱۵۹، ب ۷؛ نیز نک: خالقی مطلق، ۱۳۷۷: ۲۹۷-۲۹۸)

آنچه خالقی مطلق به «به خاطر» یا «به بهانه» معنا کرده در حقیقت تحوّل است از «به نام» و باید دانست که یکی از معانی آواز «نام» یا همان «آوازه» است.^۳ به این ابیات توجه فرمایید:

هم آن‌گه جهان‌دیده‌ای کی‌قباد بفرمود تا بر نشیند چو باد،
به نزدیک شاپور رازی شود بر آواز نخچیر و بازی شود^۴

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۷: ۵۵، ب ۵۱-۵۲؛ همو، ۱۳۹۶، دوم: ۶۰۷، ب ۵۱-۵۲)

برفتند بیدار نه مرد پیر زبان چرب و گوینده و یادگیر،

۱ یعنی: رودابه به دنبال ایشان (از عقب دستان و زواره و فرامرز) روی خود می‌خراشید.

۲ یعنی: دلیران به دنبال شاهی شدند؛ به خیال شاهی افتادند.

۳ برای نمونه، بنگرید به: فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۳۴۴، ب ۲۷۱۷ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۸۹۸، ب ۲۷۱۷)؛ همو، ۱۳۸۶، ۵: ۵۱، ب ۶۶۲ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۲۷، ب ۶۵۸)؛ همو، ۱۳۸۶، ۶: ۶۳، ب ۸۷۴ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۲۹۹، ب ۸۷۴)؛ همو، ۱۳۸۶، ۶: ۱۷۴، ب ۵۸۰ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۳۶۴، ب ۵۷۹)؛ همو، ۱۳۸۶، ۸: ۲۴۶، ب ۳۲۲۵ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۱۰۰۵، ب ۳۲۱۰).

۴ می‌گوید: کی‌قباد فرمود تا جهان‌دیده‌ای، به اسم نخچیر و بازی به نزدیک شاپور رازی برود. در فرهنگ جامع زبان فارسی (صادقی، ۱۳۹۲، ۱: ۸۴۳) ذیلی زیر مدخل بر آواز سه تفکیک معنایی آمده است هر کدام با یک شاهد از شاهنامه. معنای اول «به بهانه» مستند است به همین بیت، که دیدیم چیزی مستقل از معنای دوم مذکور در آن فرهنگ «به نام» نیست. همچنین تفکیک معنایی سوم «گوش به فرمان» مستند به بیتی است که در تصحیح آن باید تجدید نظر کرد؛ یعنی به پیروی از اکثریت نسخ خطی باید ضبط که بودند هر ده بر آواز اوی (فردوسی، ۱۳۸۶، ۶: ۵۷، ب ۷۶۷) را اصلاح نمود به که بودند هر ده هم آواز اوی.

فرستادشان شاه سوی عروس بر آواز اسکندر فیلقوس^۱

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۶: ۲۵، ب ۳۰۷-۳۰۸؛ همو، ۱۳۹۶، دوم: ۲۷۷، ب ۳۰۷-۳۰۸)

سیاوش بر آواز^۲ او کشته شد همه دوده را روز برگشته شد

(فردوسی، ۱۳۹۶، دوم: ۱۴۰، ب ۱۴۴)

ملاحظه می‌شود که آواز در ترکیب بر آواز در اصل چیزی نیست جز همان آواز معروف و این از عدم استعمال آواز به تنهایی در شاهنامه جز در معانی شناخته‌شده آن نیز پیداست. پس باید آغاز در معنی «قصد، آهنگ، عزم، اراده» را نیز از همان راهی که گفتیم حاصل تحوّل معنایی آغاز معروف گرفت، نه چیزی دیگر.

۴. نتیجه‌گیری

یکی از معانی کلمه آغاز در شاهنامه که تا کنون از نظر مصححان و شارحان این کتاب پنهان مانده بود «قصد و آهنگ، عزم و اراده» است. آغاز در این معنی سه شاهد استعمال در شاهنامه دارد و باید آن را برآمده از تحوّل معنایی فعل آغازیدن دانست، از چنین مسیری: «شروع کردن (به کاری)» ← «دریاستادن، مبادرت کردن (به کاری)» ← «آهنگ کردن». از طرف دیگر، چون کلمه آغاز ظاهراً گونه دیگری هم به شکل آواز داشته و در شاهنامه نیز حرف اضافه مرکب بر آواز به معنی «به دنبال، در پی» چندین بار به کار رفته است، قسمتی از بخش سوم مقاله به ردّ ارتباط میان آغاز موضوع بحث و آواز موجود در این ترکیب اختصاص داده شد. نیز معلوم شد معنای «به بهانه» که برای ترکیب بر آواز به دست داده‌اند نادرست یا دست‌کم نادقیق است.

۵. استدراک بر نوشته پیشین

ده سال پیش از این، پژوهنده‌ای مطلبی نوشت و مدعی شد که در شاهنامه ماده آغار به معنی «تر کردن، خیسانیدن» یک گونه آغاز هم داشته است (سلیمی، ۱۳۹۲). یکی از نگارندگان این مقاله همان زمان نادرستی این سخن را خاطرنشان کرد و جز اینکه ابدال آغار به آغاز را به لحاظ آوایی ناممکن دانست، نوشت برای اثبات وجود چنین

۱ می‌گوید: کید هندی فرستادگان اسکندر را به نام وی (یعنی نامزد برای اسکندر) سوی عروسان فرستاد. این بیت و بیت قبلی را رواقی (۱۳۹۰، ۱: ۲۷۴) به درستی در مدخل بر آواز زیر تفکیک معنایی «به نام، به اسم» آورده است.

۲ ضبط آوار «جور، بیداد» که در پیرایش اول مرجح دانسته شده (فردوسی، ۱۳۸۶، ۵: ۳۰۴، ب ۱۴۴) و در فرهنگ جامع زبان فارسی نیز مورد استناد قرار گرفته است، اولاً پشتوانه محکمی در دست‌نوشت‌ها ندارد، ثانیاً جای دیگری در شاهنامه نیامده است.

صورتی در متون دیگر «شواهد و قرائن محکم‌تری لازم است؛ مانند به کار رفتن آن در موضع قافیه یا آمدنش در دستنویس‌های کهن و معتبر، مثلاً به خط مؤلف، آن هم نه به صورت موردی» (فیروزبخش، ۱۳۹۲: ۲۷۴). اکنون بایسته است تا نظر خوانندگان را به شاهدی ظاهراً متقن از استعمال آغاز به جای آغار در دانشنامه حکیم میسری جلب کنیم که از چشم آن پژوهنده و فیروزبخش پنهان مانده بود:

بکوبش نرم‌نرم و مرهمی ساز بدو بر بادریسی اندر آغاز^۱

(میسری، ۱۳۶۶: ۷۵، ب ۱۱۷۰)

این بیت فعلاً یگانه شاهدهی است که وجود صورت آغاز (به جای آغار) را اثبات می‌کند. ولی کماکان باید دو نکته را یادآور شد. یکی آنکه ضوابط تصحیح متن هنوز به کلی مانع از آن است که در شاهنامه آغار (ضبط نسخ خطی ژ، ق، لن، ک، س ۲، پ، ب) را به آغاز (ضبط نسخ خطی ل، س، لی، ل ۳، لن ۲) تغییر دهیم. دیگر آنکه پدید آمدن صورت آغاز به جای آغار نه در اثر تحوّل آوایی، که احتمالاً به سبب همسان بودن ماده ماضی دو فعل آغاریدن و آغازیدن، یعنی آغشت، بوده است. صورت‌های سغدی $\gamma\delta t$ (۲)، خوارزمی γt و فارسی آغاشتن (در کلام مولانا جلال‌الدین بلخی، به نقل از: صادقی، ۱۳۹۲، ۱: ۵۹۸) همه حاکی از وجود ماده آغشت «آغازیدن» در بعضی لهجات فارسی آن مناطق است. همسانی ماده ماضی این دو فعل موجب شده است تا اهل زبان ماده مضارع یکی را به جای دیگری به کار برند. از همین دست است خلط ماده مضارع دو فعل سپردن، سپار «واگذار کردن» (از *spurdan, abesurdan, abespār* فارسی میانه) و سپردن، سپر «پایمال کردن؛ طی کردن» (از *spurdan, spar-* فارسی میانه) با یکدیگر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱ می‌گوید: بادریسی را در آن مرهم بی‌آغار (در آن مرهم بخیشان).

کتابنامه

- جمال‌الدین حسین بن فخرالدین حسن انجو شیرازی. (۱۳۵۱). فرهنگ جهانگیری. ویراسته رحیم عقیقی. ج. ۱. انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۷۷). یک معنی انتزاعی دیگر از آواز و گشتگی آن در برخی از دست‌نویسها و چاپهای شاهنامه. ایران‌شناسی، ۱۰(۲)، ۲۹۷-۳۰۱.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۸۹). یادداشتهای شاهنامه. بخش یکم؛ چاپ دوم با اصلاحات و افزوده‌ها. مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۹۶). واژه‌نامه شاهنامه. به کوشش فاطمه مهری و گلاره هنری. سخن.
- دهخدا، ع. ا. (۱۳۲۵). لغت‌نامه. ج. ۱: آ- ابوسعبد. چاپخانه مجلس.
- رواقی، ع. (۱۳۹۰). فرهنگ شاهنامه. ج. ۱ و ۲. فرهنگستان هنر و مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری.
- سلیمی، م. (۱۳۹۲). آغاز و معنی ناشناخته آن در شاهنامه و متون دیگر. زبانها و گویشهای ایرانی، دوره جدید (۲)، ۳۵-۴۰.
- صادقی، ع. (۱۳۹۲). فرهنگ جامع زبان فارسی. ج. ۱: حرف آ. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- عیوقی. (۱۳۴۳). ورقه و گلشاه. به اهتمام ذبیح‌الله صفا. دانشگاه تهران.
- فردوسی، ا. (۱۳۵۲). داستان رستم و سهراب از شاهنامه. مقدمه و تصحیح و توضیح مجتبی مینوی. بنیاد شاهنامه فردوسی.
- فردوسی، ا. (۱۳۷۵). غمنامة رستم و سهراب از شاهنامه فردوسی. انتخاب و شرح جعفر شعار و حسن انوری (ویرایش دوم). قطره.
- فردوسی، ا. (۱۳۸۶). شاهنامه. به کوشش جلال خالقی مطلق. هشت دفتر، دفاتر ششم و هفتم به ترتیب با همکاری محمود امیدسالار و ابوالفضل خطیبی. مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فردوسی، ا. (۱۳۹۶). شاهنامه. پیرایش جلال خالقی مطلق. دو بخش، هر بخش در دو بهره. سخن.
- فردوسی، ا. (۱۴۰۱). داستان رستم و سهراب. پژوهش. پیرایش و گزارش جلال خالقی مطلق. با همکاری محمد افشین‌وفایی و پژمان فیروزبخش. چاپ سوم با افزودگیها و اصلاحات. سخن.
- فردوسی، ا. (۱۹۶۲م). شاهنامه فردوسی؛ متن انتقادی. تحت نظری. ا. برتلس. تصحیح متن به اهتمام آ. برتلس، ل. گوزلیان، م. عثمانوف، او. اسمیرنوا، ع. طاهرجانوف. ج. ۲. اکادمی علوم اتحاد شوروی، اداره انتشارات ادبیات خاور.
- فیروزبخش، پ. (۱۳۹۲). آغاریدن یا آغازیدن. زبانها و گویشهای ایرانی، دوره جدید (۳)، ۲۷۱-۲۷۴.
- محمدحسین بن خلف تبریزی. (۱۳۴۲). برهان قاطع. به اهتمام محمد معین. ج. ۱: آ- ث. چاپ دوم با تجدید نظر کامل. ابن‌سینا.

میسری. (۱۳۶۶). دانشنامه در علم پزشکی، کهن‌ترین مجموعه طیبی به شعر فارسی از حکیم میسری پزشک قرن چهارم هجری. به اهتمام برات زنجانی. مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مکیل با همکاری دانشگاه تهران.

یا حقی، م. ج. (۱۳۷۷). فرهنگنامه قرآنی. فرهنگ برابره‌های فارسی قرآن بر اساس ۱۴۲ نسخه خطی کهن محفوظ در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. ج. ۳: ص - م. تهیه و تنظیم گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهش‌های اسلامی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

Firdousi. A. (1842). *Le livre des rois*. J. Mohl (traduit et commente). Tome second. Imprimerie Royale.

